

Ungvári Tamás Nádas Péter, nyelv, történelem, zsidóság

Korunkban ritkán születik nagy író. *Non fit, sed nascitur?* A nagy író nem lesz, hanem születik? Éppen fordítva. A nagy író kiemelkedik a korából, a közélet és az irodalom tektonikus mozgása által. Ezt a folyamatot megérthetné az irodalomtörténet, ha ezzel foglalkozna.

Az irodalom amolyan nyelvi lávaömlés, útjából mindent elsodor, majd elpusztít. Miért is? Mert a korok, bárhol húzzuk meg határaikat, egynemű nyelvi alakzatokat képeznek. A kitörésnél csakugyan forró anyag megdermed. A kor határait a megdermedő zsargon, a nyelvjárás, a kommunikációs határ húzza meg. Egy-egy korszak, ahogyan azt Adorno megfigyelte, titkos megállapodás alapján, amolyan tájnyelvet beszél. A *Nyugat* szecessziója, Szomorától Szabó Dezsőig, az impresszionizmustól az expresszionizmusig ugyanegy nyelven szólt. A nyelv – alany, állítmány, tárgy, határozó, Esterházy nyomán – voltaképpen nem nyelvi természetű, hanem fogalmi korlát, ahogyan azt Saussure, Fritz Mauthner és Wittgenstein jól demonstrálta.

A nyelvi kísérletezők – hódoljunk nekik – ezt a fogalmi üvegtetőt próbálták áttörni. Sikerük annyi volt, hogy együttesen alakították ki a táguló égbolt horizontját. A kisebb irodalmaknak, a kisebb íróknak ezt a termékeny és termékenyítő funkcióját Franz Kafka ismerte fel fontos naplóbejegyzésében, azóta a *littérature mineure*-nak hatalmas szakirodalma keletkezett.

A nagy író kiemelkedése azon múlik, mennyiben töri át a nyelv adta fogalmi kereteket.

NÁDAS ÉS A MAGYAR IRODALOM

Aki egy irodalom fogalmi kereteit áttöri, az egyszerűsége a nemzeti kereteket is meghaladja. Nádas Péter nem rokona és nem ismerőse senkinek. Ady Endrét idézem, ahogyan ő emelkedett ki a századfordulón. Aki Ady nyelvén próbált megszólalni: mind elbukott. A Petőfi-epigonok sora is bizonyította, hogy a nagy író nyelve az epigon művében szétesik. A nagy író nyomába csak a hallgató szegődhet.

Fotó: Kóhányai János

Egyetlen nemzeti irodalomról sem lehet általánosságban beszélni. Még úgy sem, mint a dilettánsok egyik legjobbjára, Karácsony Sándor. Még hogy a magyar nyelv mellérendelő, és nem alárendelő! Mit akart Karácsony Sándor, talpig becsületes antipróféta? Eltagadni és elrejtteni a fogalmi meghatározottságot. Igazolni a magyar ugart.

A magyar irodalom természetét sokan és olykor sikeresen határozták meg. Mások gyarlóbban. Beöthy Zsolt a volgai lovas alakját látta beügetni az új, áldott pusztaságba. Németh László törzsökösökre és hígmagyarokra osztotta a pusztát, s még Szerb Antal is emlegette a magyar finitizmust.

Nincs a nemzeti irodalmaknak közös természete, amiképpen a nemzeteknek sincs. A nemzetekről is keveset tudunk, bizonyosat csak egyetlen vonásukról. A nemzeti nyelveket kevés kivétellel írók alkotják. Az irodalom félelmes és nagy hatását a nyelvteremtő erő bizonyítja. Az olaszok a toszkánai Dante nyelvén veszezszenek és kántálnak, az angolok Chaucertól Shakespeare-ig olvasztották egybe a kelta és frank örökséget, a franciák Rabelais igével élnek anélkül, hogy manapság értenék Rabelais nyelvét.

A nagy nyelvek organikusan nőttek ki a civilizációs fejlődésben. Ezeréves nyelvújításban alakultak hajlékony eszközzé. A nyelvfejlődés is a fogalmi keretek tágításából áll. Írhatott latinul Descartes vagy Newton, ám ők maguk angolok, vagy franciák voltak *avant la lettre*, mielőtt még lettek volna angolok, vagy franciák, vagyis a nemzeti tudat előtti időkből.

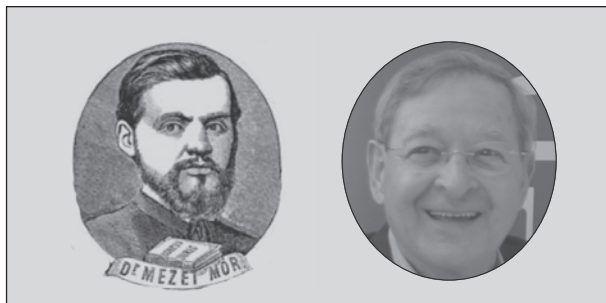
A kisebb népek nyelve a politikai elmaradottság okán törzsi szinten akadt el. Nyelvújításra szorult. Németh László nem véletlenül tagadta ki a nemzeti kánonból Kazinczy Ferencet, az óliberálist. Kazinczy még európai eszperantót beszélt. A nyelvújítás ebbe a nyelvbe oltott be friss, azaz idegen szavakat, s avatta a nyelvet magyarrá.

A magyar az államigazgatásban is későn pótolta a latint és a németet. Paraszti nyelv volt, fogalmi absztrakciókból kiszorult.

Nádas Péter más okból is fellázadt közvetlen elődei ellen. Azokra támad, akik történelmi analógiákkal végül a rendszert igazolták, sőt „disznó módján kollaboráltak, elfeküdtek, élvezettel fetrengtek a sáros pocsolójában, fogadásokra jártak, kis privilégiumok fejében fontoskodtak, gázsuláltak, kiténtéseket vettek át, de azt szerették volna, ha legalább művük allegóriája tiltakozzon helyettük.” (II. 115)

Neveket is említ Nádas, akik némi lelkiismeretmegnyugtatóssal beálltak ebbe a sorba, bár a sárban tocsogás nem feltétlenül vonatkozhatott rájuk. Németh László, Illyés Gyula, Örkény István, Sánta Ferenc, Sütő András.

Így kevesen maradhattak talpon. A diktatúrák korszakának szerzői együtt süllyednek az idővel immár érthetetlen taktikák érvénytelenségébe. Nádas Péter leszámolása a múlttal keveseket kímélt.

ÉDUCATION SENTIMENTAL

Flaubert az illúzióvesztés mestere volt. Nem véletlen, hogy az irgalmatlan tekintet szigorú stílust követelt. *Le mot juste*, azaz a pontos kifejezésért küzdő író volt Flaubert, avagy Walter Pater kifejezésével a stílus mártírja, aki addig csiszolta szövegeit, ameddig a szó végső értelmére rálelt.

Ez korántsem stilisztikai kérdés. A *le mot juste* filozófiai idea és nem stilisztikai. A szövegnek ugyanis nem a mondat az alapegysége, hanem – ezt Walter Benjamin sugallta – a szó. A pontos szó, mely valószínűleg csak az angyalok nyelvéből lopható el, ahogyan Prométheusz a tüzet az istenektől.

A fogalmi nyelv megalkotása az istenhívő racionalisták álma volt a tizenhetedik és tizennyolcadik század fordulóján, erről Umberto Eco egész könyvet írt. (Eco, Umberto, *A tökéletes nyelv keresése*, Budapest, Atlantisz, 2016.) A logikus nyelv, amelyben hangalak és értelem éppen különbözőségében forr egybe, nem a fogalmi nyelv. A fogalom, ezt Nádas sokunknál jobban tudja, igazából test, amelyik a fordított teremtésben igévé válik. A fogalom érzéki, a tapasztalatból nőtt ki egy folytonos önkorrekció által: a fogalom az én, az egyed létezésén túl nem létezik.

MÉG EGYSZER A MAGYAR IRODALOM

A fentiekben nem a magam, hanem Nádas Péter nyelvfilozófiájának elemeit magyaráztam. Most vissza a hétköznapokba.

A magyar irodalom kiemelkedő regényei az objektív világ rekonstrukcióján nyugszanak. A lírában – Babits nyomán – csak a költő tudhatott versének hőse lenni, a regényben a tárgyiasított, a személytől elidegenedett világ uralkodott. Vagy az álarcosbál. Heller Ágnes megfigyelése ellen, hogy például Déry Tibor *A befejezetlen mondatban* keresztény környezetű kódozta át a zsidó nagypolgári tapasztalatot, mindig tiltakoztam, de közben megkérdem: hátha igaza volt? Ahogyan a társadalomban, úgy az

irodalomban az egyéni tapasztalat átkódolása eléggé gyakori volt. Az elbeszélő zöld lombokkal takarta el megfigyelői posztját. Stilizálta magát, például Füst Milánál valaminő hajóskapitánnyá. Még Móricz Zsigmond, a legnagyobb tehetség is regényeiben gyakran elvérzett a naturalizmus (azaz a személytelenség) oltárán.

A vegyes példák túlzottan általánosítanak. Voltak és vannak nagy magyar regények, persze margóra szorítva, mert sugallatuk, fogalmi készletük nyugtalanító. Illyés *Kora tavasz* című műve a kommunista tapasztalatból a világ megválthatóságát vitatja. Hevesi András *Párizsi esője* a kettős énről szól, metafizikai mélységben. Mit kezdünk Rubin Szilárd *Csirkejátékjával*, vagy éppen Esterházy *Harmonia Caelestis*ével?

A *Harmonia Caelestis* csak a *Javított kiadás*sal együtt értelmezhető. Nem ama történelmi véletlen folytán, hogy egy monumentális apa-regény megjelenésének óráiban kiderült, hogy titkos életében az apa elsüllyedt a besúgás iszapjában, hanem azért, mert a módszer a tapasztalat korrigálásának példája.

A tapasztalat és érzékelés egyetlen gyógyszere a folytonos javítás. Ahogyan Flaubert a pontos szót (fogalmat) hajszolta, ugyanúgy a tapasztalatot hajszolni kell, túlhajtani az egyediségén, de nem az általánosba – ahogyan a marxisták hitték –, hanem abba a fogalmi szférába, amolyan köztesbe, a középkori teológiának abba a szférájába, ahol az angyalok és démonok közlekedtek, a test és a lélek még összefonódott állapotában.

A tapasztalatoktól azonban megannyi konvenció zárja el az embert. A konvenció – ezt Nádas Péter mondta egy helyütt Mihancsik Zsófiának – a viselkedés és a felfogás korlátja, csak az fér bele, amelynek már nyelvtanát egyszer megértettük, vagy aminek fogalmi kereteit egyszer már bejártuk. (ld. Mihancsik Zsófia, „Nincs mennyezet, nincs földem”, *Beszélgetés Nádas Péterrel*, Pécs, Jelenkor, 2006, 309.)

A tapasztalat idegen nyelv, vagy nyelven túli, tán aluli érzékelés, tompa derengés, magyarázhatatlan fájdalom, megfejtésre váró üzenet. A megszokás és a tabu ellen véd a megcsonkított tapasztalat: a valóság átrajzolva, erejét megcsapva ér el a tudatig.

Nádas Péter sokunknál jobban értette meg Marcel Proust újítását a tudattartalmak természetéről. A tapasztalat önmagában átélhetetlen. Az érzékelés az asszociációvilágon keresztül jut el a tudatba, így keresi a fogalmi, majd nyelvi tudatosodást. „A Freud által leírt asszociációs rendszerek és a Proust által követett asszociációs sorok minden bizonnyal a fogalmak származási helyét írják rá a fogalmakra” – írja a regényben Nádas Péter.

Proust módszerét továbbgondolva Nádas az emlékezetnek újabb dimenziót kínált. Nevezzük ezt *primordiális* emlékezetnek. Veszélyes fogalom, mert érintkezik a fajta memóriájával, holott tartalmi köze nincs hozzá.

Az emberi tapasztalat túlhabzik: feldolgozása gyakorta elmarad, vagy ott vesztegel a közérzet szürke zónájában. Megélni, átélni mindazt, amit tapasztalunk, ehhez ezer esztendő is kevés. *J'ai plus de souvenirs que si j'avais mille ans*. Ezt Babits, a vers szorításában így fordította Charles Baudelairetől. „Emlémem több, akár száz éve gyűjteném.” Vagyis ezer évre való emlékem van.

Emlékezhets-e valaki arra, ami kétesztendőskorában történt vele? Két feltétel esetén ez lehetséges. Az egyik az esemény traumájának élessége, a másik a *feed back*, az élmény visszatáplálása. Mindkettő felidézésében az elhárításnak, a *Vergangenheitsbewältigung* (Vergangenheitsform, Vergewenwärtigung), vagyis a múltfeldolgozás sajátos módjának is szerep jut.

Itt a csecsemőkori élmény a pesti Damjanich utca lépcsőházának lebombázásáról. A szerző kétesztendőskor, és édesanyja védő karjaiban zuhan a mélybe. Évek múltán viszont nagynénje, Magda kétségbe vonja, hogy a gyerek emlékezhets-e egyáltalán ilyen eseményre. Nádas Péter meggyőződése, hogy az emlékezésnek nincs határa.

Nádas maga is idézi viszont Szókratész alapelvét: az ember csak azt tanulja meg, amit tud.

Ez az ókoriak emlékezésmódjaira utal. A kéosz Szimónidészről meséli Cicero, valamint a retorika nagy tanára, Quintilianus, hogy egyik költeményét szavalta egy nagyúr palotájában, amikor az istenek küldöttjei kiszóltották onnan. Kisvártatva a csarnok összeomlott, a testeket felismerhetetlenné nyomta agyon a katasztrófa. A holtakat csak Szimónidész emlékezete szerint azonosíthaták: a költő hibátlanul rekonstruálta az ülésrendet.

Az elfogott ellenállókát a várpincében együttesen kínozták meg a német SS-tiszt és a magyar, majd halomra lőtték őket, közöttük Nádas Péter Irma néjének fiát. Nem volt ott egyetlen Szimónidész sem, aki azonosíthatta volna a hullákat. A fiút eltűnt személyként tartották nyilván – így se nem élt, meg se halt –, várhattak rá, amíg csak kiesett az emlékezetből.

A kulturális emlékezet morálisan kötelező. Kényszer, hogy szembenézzünk a tőlünk eltagadott múlttal, hogy ne legyen beazonosíthatatlan személy, eltűntnek nyilvánítható áldozat.

„Csak olyan történetíró képes az elmúlt dolgokból felszítani a remény szikráját – hirdette Walter Benjamin –, akit egészen áthat az, hogy még a ha-

lottak sem lesznek biztonságban, ha győz az ellenség. (Benjamin, Walter *Angelus Novus*, Budapest, Magyar Helikon, 1980, 964.)

Walter Benjamin történetfilozófiai töredékeiben a holtak iránti kötelezettségről szólt. A jelen nagy vizsgálója a helytállás a követelő múlttal szemben. S ezt még a régi Európa összeomlása előtt gondolta az emigrációra kényszerített német zsidó, a kommunizmussal is kacérkodó gondolkodó, Walter Benjamin.

Nádas Péter könyve egyszersmind a zsidó egyenjogúsítás története (Mezei Mór alakjával), a magyar kommunista mozgalom története s a magyar zsidó történelemé, persze csak világló részletekben.

A nemzetközi munkásmozgalom nem volt erendően zsidó, miután a zsidóságtól történő menekülés egyik útját is felkínálta. Marx fiatalkori pamfletje a *Zsidókérdésről* az európai antiszemitizmus szent irata. Rákosi Mátyás többször is utasítást adott a zsidóból lett kommunista funkcionáriusok megtizedelésére.

Mégis akadt átfedés a történelmi politikai teológiák és teológiai politikák között. Hiába voltak ugyanis a kommunizmushoz csatlakozott izraeliták „nem-zsidó zsidók” Isaac Deutscher szellemes kifejezésével: a két hit belső kapcsolata üdvtörténeti jellegében érintkezett. A marxizmus ugyanolyan messianisztikus hit, mint a zsidóságé. A történelmet megváltásra kijelölt szükségszerű eseményornak fogta fel.

A másik kapocs: az egyistenhit természete. Az ember – a Tóra értelmében – csak istenének tekintete előtt létezik. Istene maga a teremtett világ.

A monoteisztikus istenhitek mind hierarchikusak. Csupa „religio duplex”, azaz kettős vallás, Ian Assmann szavával. A zsidóknál a kahaniták magasabb rangúak, mint a leviták. Ennek következtében alakult ki a „kettős vallás”. Egy változat a népnek, s egy az élcsapatnak.

Az élcsapatról Nádas Péternek testközelebi tapasztalata volt a családból. Nagynénje, majd nevelője, Magda a veszedelmes bolsevikok fajtájából került ki. A *Világló* részletek, a regény végigköveti Aranyossi (Nádas) Magda átalakulásait: a szép kislányból elegáns felnőtt bújtt elő, majd az esztendőök során átalakult olyannak, amilyenek az önéletrajzában (*Rendszertelen önéletrajz*, Bp. Kossuth, 1978.) közölt fényképeken: nőszövevényi banyának. De hát ez csak egy fénykép. Arról viszont süt a hivatásos forradalmárok elszántsága.

A férje, Aranyossi Pál ugyancsak a nemzetközi kommunisták élcsapatába tartozott. Párizsban a szovjet kereskedelmi delegáció alkalmazottja volt a két háború között, míg Magda a megfajthetetlen

Singer elvtárs, azaz Gerő Ernő gépíróője. Próteuszi természetek, szétveti őket a tehetség, amelyet szolgálatba fullasztottak. Aranyossi Pál svédül, németül, franciául és magyarul írt, egy időben egy stockholmi lap párizsi tudósítója volt. A háború után *A Dimitrov* címen írta meg a munkásmozgalom hőseit, míg felesége Clara Zetkin alakját formázta meg. A magyar irodalom annaleseiből rémlik, hogy az írók igazolóbizottságának elnökeként 1945 májusában Szabó Lőrincet vizsgáztatta. Ekkor hozta össze Ilylyés Gyula közeli barátját, Szabó Lőrincet a nagyhatalmú Révai Józseffel, aki megígérte, hogy odaszól Aranyossinak, aki a következő ülésen azonban nem jelent meg. Szabó Lőrinc ezek után a „kitűnő Aranyossiról” emlékezik meg. (Szabó Lőrinc, *Búrákhoz és barátokhoz*, Budapest, Magvető, 1990, 296.)

Le Vernet táborában Aranyossi darabot írt, nyilvánvalóan a kommunisták sejtjében dolgozott ott is, menekülését is nekik köszönheti. Nádas könyvében elegáns nevek sorakoznak: Arthur Koestler, Bruno Frei, egy villanásig Rajk László, a spanyol polgárháború Pedro tábornoka, Jász Dezső.

Nem véletlen, hogy Nádas nagybátyja Le Vernetbe került. Történelmileg, irodalomtörténetileg ez a koncentrációs tábor a nemzetközi munkásmozgalom és így az irodalom gyűjtőhelye volt. A spanyolok közül Gustav Regler is megfordult ott, miként Friedrich Wolf, aki ugyancsak darabot írt Le Vernet foglyai számára, miként a drámaíró Rudolf Leonhard.

Magyarok: itt megfordult Cseresnyés Sándor, a Rajk per tanúja s áldozata, itt senyvedtek a Tömpe fivérek, a Sebes testvérpár – nincs vége s hossza az árnyaknak. Aranyossi Magda lázámaiban a Szovjetunióban meggyilkolt Karikás Frigyeset látja közeledni.

Le Vernet koncentrációs táborának leírása, a szerző utazása Párizsból a feledésre ítélt vidékre jelképes. Számos emlékirat ellenére Le Vernet a feledés bugyrába zuhant. Még a térképen is nehéz volt megtalálni. A francia nemzeti emlékezet Henry Rousseau meghatározása szerint a második időzónába került. A háború után a kollaboránsok elleni felzú-

dulás tízezreket ítelt halálra. Ám az indulatok csilapodtával a hallgatás hamuja fedte el a honi földön berendezett nemzetközi táborok emlékezetét. (Rouso, Henry, *The Vichy Syndrome – History and Memory in France since 1944*, Boston, Harvard U.P. 1994.)

MAGYAR ELLENÁLLÁS

A Nádas család, édesapa és anya titkos megbízatásokat vállalt a háború utolsó évében, s ezekkel nem tudtak elszámolni a friss békében. Felső kapcsolatuk, a Fitos (Losonczy Géza) nem tudhatott arról, hogy Magda megosztotta a munkát Tauber Klárilal, azaz a mamával, így a hősiesség vagy a szolgálat nem került teljes elszámolásra. Hallgatni kellett arról, ha a valóság felülírta az utasítást vagy az ideológiát.

A folytonos gyanakvást az illegalitásból hozták magukkal. Tanulsgképpen azt vonták le, hogy nem voltak elég éberek. Amikor azonban lebuktak, minden kínzást elviseltek a legtöbben, így a középösszekötő, Markos György is. Itt a drámai jelenet: az Országos Kaszinó nyilvános étkezdéjében a már lebukott Markost a detektívek figyelték, amikor egyik oldalról Pali, a másiktól Magda közelített. Markos hamuszürke arca önmagában is jelezte a bajt, de Markos – Magda és Pali szemében – kiszámíthatatlan és bohém alaknak rémlett. „Persze Gyurkával nem könnyű. Mindig csinál valami zúrt.” (i.h. 315.). Például a Párt határozott utasítása ellenére zavaros zsidómentésekbe kezdett.

Ám Markos sem bízott kapcsolatában, a zseniális ifjú rendező Horváth Árpádban. A Margit körüti fegyházban találkoztak ismét. „Laci bácsit” – ez volt a mozgalmi neve – kivégezték a nyilasok, ahogyan később a szovjet kommunisták a „Kirgizt”, azaz Rajk Lászlót, Markos társát a Sopronkőhidai börtönben.

Nádas Péter családtörténete egyszerűen ama nagyobb családe is az illegalitásból és a nemzetközi munkásmozgalomból. Tragikus csapat, a „Fitos” (Losonczy), a „Kopasz” (Donáth), a „Kirgiz” (Rajk) és „Laci bácsi” (Horváth Árpád), a háttérben az eretneknek bélyegzett Demény Pál vagy Weishaus Aladár. Ennek a munkásmozgalomnak bensőséges történetét most Nádas vázolja fel azzal, hogy kritikailag vizsgálja az emlékezéseket, a retusokat.

A Nemzeti Kaszinó-eset Markossal: ebből nem egyszer kihagyták magát Markost. Nem tudhatni, hogy Horthy kormányzó csakugyan azzal a Rátz nevű kriptofasisztával üzent Aranyossynak (ilyenkör ipszilonnal), hogy tagja legyen a moszkvai békeküldöttségnek.

Nádas Péter a történészeknél is jobban tudta, hogy a történelminek vélt eseményekben éppen a részletek oly megbízhatatlanok. Kívált, hogy még az életünket érintő tények felett sem lehet önrendelkezésünk – lásd a szerző kalandját az Állambiztonsági levéltárban (I.179)

A RÉSZEK ÖNÁLLÓSÁGA

Világló részletek, Nádas Péter ezt a címet adta két-kötetes, műfajilag besorolhatatlan művének. Annyi azonban bizonyosan tudható a műről, hogy elbeszélő próza a javából, éppen a „részletek” természetét szerezte.

A tizennyolcadik század utolsó éveiben Goethe és Schiller a műfajok természetéről vitázott Weimar és Jéna között. „Az epikus költemény egyik fő tulajdonsága az, hogy mindig előre és visszafelé halad, ezért valamennyi hátráltató mozzanat epikus jellegű” – írta Schillernek barátja, Johann Wolfgang Goethe.

Friedrich Schiller jól olvasta a költőtárs sugallatát. Mi a hátráltató mozzanat? A részlet, mely előviláglik az előre és visszapillantásoktól. „Mindabból, amit Ön mond, egyre világosabban látom, hogy az epikai költemény egyik fő jellemvonása részének önállósága” – válaszolta Schiller 1797. április 21.-én. (Ld. *Goethe és Schiller levelezése*, ford. Berczik Árpád – Raáb György, Budapest, Gondolat, 1963, 186–191.)

A prózai, vagy mondjuk így, epikus kompozíciót nem a cselekményszálak mesteri bonyolítása avatja műegésszé, alkotássá. Inkább az epizódok természete, az előadás hangvétele. Még egyszerűbben: ki beszél? Ki szól hozzánk?

Nádas Péter elbeszélői technikája, igencsak sűrű gyakorisággal, idézőjel nélkül átadja a szót a szereplőknek. Hirtelen ők szólnak hozzánk, megelevenítve nemcsak a múltat, hanem az egykori tudatállapotot is.

A szereplők beszédei vendégszövegnek hatnak, hézagatlanul beillesztve az elbeszélő szövegbe. Belső monológ és a harmadik személyű szerzői elbeszélés jelöletlenül olvad itt egymásba. Ettől világának a részletek, ettől nyer külön dinamikát a szöveg.

JÖVEVÉNY ÉS VENDÉG, OTTHON AZ OTTHONALANSÁGBAN

Nádas Péter alkalmanként idegen szavakat sző a magyar szövegbe. A francia talán Aranyossi Pál ka-

landjai révén kerül oda, vagy a családban a valakire gúnyból ragasztott francia mondattal. Van itt német is, villanásra jiddis.

Adorno fejtegette a *Minima Morali*ban, hogy az idegen szavak valójában vándorok, otthonkeresők, leképezik a világállapotot. Ez a világállapot nem Bábel tornya építésénél kezdődött. A német romantika (közvetlenül Schleiermacher nyomán) a nyelvet képszerűen az anyához, az otthonhoz kötötte. Így született az „anyanyelv” meghaladhatatlan mítosza. Még az az érv is a semmibe hullott, hogy az árvagyerek is megtanulnak anyanyelvükön beszélni.

Kosztolányi Dezső a nyelv művésze volt. Illyés Gyulától, a pusztafitól kérdezte egyszer, ugyan kitől tanult magyarul. „Én azt hiszem, Jules Renardtól – feleltem mosolyogva.” (*Erőn várunk a nyelv.* Bevezető. K. D. hátrahagyott művei, é.n. I. 7)

Itt persze, ahogyan Illyés megjegyezte, hogy világosságról, a feszes fogalmazásról volt szó. Nem az „anyanyelvről”.

Az anyanyelv (Muttersprache) az angolban ritkábban használatos, mint a vernacular, a franciában (langue maternelle és a locutrice-locuteur native) osztozik az organikus nyelvfelfogás nemzetképző akarattól született egyoldalúságában.

Nádas nyelvfelfogásában nincs helye akárminő anyanyelvi mítosznak. Tollát a választékosság jellemzi, megszólalását a logikai diskurzus, mely minél világosabb (világlóbb), annál borúsabb lesz. A múltidézésből itt hiányzik a nosztalgia.

Ez a filozófia anyanyelve, a görögökről, latinokról s a felvilágosítókról reánk maradt nyelv. A szent nyelv, amellyel az istenséggel perelünk, szemben a konyhanyelvvél, amellyel anyánkat és apánkat szólítjuk meg.

Nádasnál a nyelvszokás ábrázolása osztály, helyzet, történelem. A vidéki nagymama nem volt képes beilleszkedni a városi Nádas családba. Élethosszig monologizált, veszekedett. Akár mindenkivel, boltosokkal, szenesemberekkel. A falu előítéleteivel élte le az életét, elkeseredett harcban a várossal. S így kárálta jiddisül (Der riah sol-die trefn), hogy az ördög vinné el.

A többnyelvűség, az így beszúrt vendégmondatok egy több-etnikumi honfoglalás tükré. És ez a származási és kulturális sokszínűség Nádas Péter élményanyagából kel életre. Nem idézem teljes hosszúságában a *Világló részletek* első kötetének végét, ahol szülőhelyének és a nyelvvel történő eszmélkedésének a helyszínét írja le.

A város, „amelyet az összes világi helyek közül az emlékezés helyeként is a legjobban ismerek”, az Budapest. S ebben, mondja Nádas, nem szétvá-

lasztható a zsidó és a nem zsidó hagyomány, ahogyan üstből sem visszaállítható a török, szlovák öszszetevő, se a katolikus, a református és az evangélikus, a szegény és gazdag.

A város úgy épült össze, ahogy a szerző a családjával, a múltjával és a lázadással ellene. A szövegből kiugrik az „emlékezés helye”, a bizonyos *lieu de mémoire*, ama topográfiai és szimbolikus pont, ahonnan a történelemnek és a személyes történetnek a helye elbeszélhető. Az emlékezés helye, miként az olvasó bizonyára tudja, Pierre Nora francia történész monumentális, többkötetes művéből származik. Az „emlékezés helye” a kollektív emlékezet felfogásának forradalmát készítette elő. Rokona és kései utóda a *Vergangenheitsbewältigung*nak, azaz a múltfeldolgozásnak. Még pontosabban a nemzeti traumák kezelésének.

A múltunkat nem mi választjuk, de annak emlékével csakis nekünk van dolgunk. Az emberi szabadsághoz a múlt feldolgozásán át vezet út, a radikális őszinteség és ítélőképesség révén. Mindennek hatalmas szakirodalma támadt a huszadik század vonatkozásában. Henry Rousso világított rá arra, hogy ez a történelem temetetlen hullákkal teli, mert az emlékezetben sem földelhetők el.

A huszadik századot kettészakította Európa elrablása. A „Vichy-szindróma” számos nemzetet erkölcsi meghajlásra, kollaborációra készítetett. Rousso, a történész francia példán mutatta be az erkölcsi züllésnek azt a fertőzetét, amelyet egy legyőzött állam kollaborációja jelentett egy másik állammal.

A *Világló részletek* ihletése nem lehetett más, mint hogy a saját élettörténetében mutassa meg a kiváló szerző a saját „keletkezéstörténetét”. A jelen – ahogyan Hegel mondta –, csak akkor jön létre, ha már elmúlt, s ezt hirdette Szent Ágoston, Maurice Halbwachs, Paul Riceour s megannyi történész.

A „keletkezés” az átmenetnek az a pontja, amikor a múlt feldereng jelenné. Nádas Péter könyvének leginkább vitatott epizódja a nagy tudóst, Scheiber Sándort idézi fel egy többszörös találkozás komédiájában. A nagy rabbi, etnográfus, filológus gyűrt ruhában, vasalatlan ingben adja elő a „Zsu-

zsanna és a vének” blüettjét, *sketchét*, paródiáját. Scheiber a titkárnője keblét és formáit leste minduntalan, szerzőnkre ügyet se vetett.

Igazságtalan ez a kép? Meglehetősen. Motívumáról azonban Nádas elrejtett egy-két kulcsot.

Scheiber birodalmában az egyik portré Nádas Péter dédapját, Mezei Mórt ábrázolta. A falról a nagy elődök szeme is végigkíséri a kabarétréfát. Ezek után jön a nagy előd, Mezei Mór epizódja, valóságos szentté avatása, gróf Tisza István levele. A budapesti Rabbiszeminárium tervének apostola Mezei Mór volt, az emancipáció élharcosa, a liberális korszak tizenkilencedik századi hőse.

Mezei mellett máig ott sorakozik Blau Lajos, Heller Bernát, Goldziher Ignác, Kaufmann Dávid arcása. Egy másik korból, az emlékezet távoli pontjáról néznek le mindenkire. A holokauszt utáni magyar zsidóságra, melynek történetéből a kollaboránsok és besúgók szakadatlan sora sorakozik élénk. György Péter (*Az ismeretlen nyelv – a hatalom színtere*, Bp. Magvető 2016) a budapesti zsidó hitközség történetének titkos iratait tárta fel, többek között egy jelentést valamelyik magas rangú előljáró tollából, aki éppen beszámol Scheiber és egy ifjú özvegy bizalmas suttogásáról egy függöny mögött.

Scheiber ugyanakkor e példátlan kollaboránsok között, amennyire lehetett, megőrizte integritását, s gondját viselte annak a Rabbiszemináriumnak, amelyet nála is nagyobb tudósok emeltek magasra.

Az egykori Rabbiszeminárium története a besúgók szörnyeteg-galériáját mutatja be. A honi kommunizmus sötét fejezete az egyházak kollaborációja volt. Feljelentéseik csakis a sajátjaikat ritkították. A zsidók becsatlakozása az egyetemes pokolba ily módon történt meg. Olvasva Sós Endre vagy Salgó főrabbi titkos jelentéseit, érdemes felfigyelni a „motiveless malignity”, azaz az érdek nélküli rosszindulat szindrómájára. Ha az első alkalommal kényszer hatására jelentettek, utóbb élvezték is a mocskot, a hatalmat, amely a függöny mögötti titkos játék gerjedelmével járt.

György Péter e jelentések közlését az emlékezet elméleteinek szemszögéből gyűjtötte össze, s a diktatúrák közbeszédének torzulásait vizsgálta a szövegekben. Fontos szempontja a diktatúrák közbeszédének torzulása. A kommunizmus melodramatikus rítusaiban a hatalom színrevitele jelent meg: a véres és mégis szentimentális dráma.

Ezt érzékelte a fiatal Nádas, amikor kivezette magát a szülei és nagynénje performanszának hatása alól. A titok némasága, melyet az apa mért magára az illegalitásban, majd háború utáni elkötelezettségben félelmetesen kínozza meg az elbeszélőt.

A végső, evidensen rituális, a szövegben elnyomott, nem kiélezett nagyjelenet, amikor az apa álmukban ölné meg a gyermekeit, majd megkegyelmez nekik, mert Péter öccse olyan szép volt.

Ez ótestamentumi jelenet. Nádas családi krónikája kivonulás a pusztaságba. Ez is széthullás-történet, mint a nagy családregények java: az értékek szilárd, megingathatatlan világából a kiábrándultságba, a művészi magányba.

A munkásmozgalom kegyetlen hitre nevelt, gyilkos testvériségre. Nádas nem dolgozik jelképekkel, mégis annak vélhető a fizikai nyomor ábrázolása. Az öregkori elbutulás Aranyossi Pálnál és utalás-szerűen Mészöly Miklósnál, mesterénél és barátjánál kegyetlenebb a vitatott Scheiber-részletnél. Nádas önmagával is kíméletlen, a szüleivel és alkalmmal a pályatársaival is. Aranyossi horgony nélküli hajó, a beidegzései vezetnek, ha nincs kívülről érkezett feladata, nem tud mit kezdeni magával.

A leéptülés rajza iszonyatos. Inkontinencia: a cseléd lavórba mossa ki az öreg fenekét. Mészöly elbutulása még szörnyűbb. A nagy íróra lucidus pillanatok törnek rá, s ekkor sírva fakad saját állapotát felett.

Nádas krónikája nem az emlékek felelevenítése, hanem a leszámolás az emlékekkel. Nagyon is éles fényben: a szűrt fény, magyarázza a fotográfus Nádas, nem ad karaktert.

Ez a krónika egyben leszámolás a múlttal.

AZ ÖNÉLETRAJZ ZSIDÓSÁGA

Köznapi értelemben a *Világló részletek* nem zsidó könyv pusztán azért, mert zsidó sorsokat ábrázol, kellő távolságtartással, bizonyos *impassibilité*vel. Ha a könyv zsidóságának kérdése egyáltalán felvethető, akkor csak igen közvetetten, s úgy, hogy mit hasznosított a judaizmus tradíciójából Nádas Péter. Mit őrzött meg a kiszakított ember a gyökerek nedvéből?

Nádas az identitás gondjával (vagy álproblémájával) ugyancsak Kafka módján foglalkozott. Hogyan legyen szolidáris bárminő csoporttal, ha önmagával sem jut egyezségre?

Elsőnek a reménytelenséggel. „Nihilista gondolatok vagyunk, amelyek Isten agyában keletkeztek” – mondta Franz Kafka. (Ld. Brod, Max, *Franz Kafka, Eine Biographie*, Frankfurt, 1962. 94–95.)

A nihilista minden nyelvben rosszul hangzik. A történelmi kétely, a kétségbeesés, a reménytelenség jobban körülírja Nádas álláspontját. A forradalmak kora, írja a mű kódájában Nádas, véglegesen elmúlt, s vele a múlt és a jövő is: az örök jelen sivár-

ságába léptünk be. Az elbeszélő „kettős kivérzés” áldozata volt egész életében: a fasizmus és az utópikus remény között. „Azóta nemcsak az önkényuralmat gyűlölöm, de a reszpublika és a demokrácia gyengeségei, olcsó színjátékai és önveszélyes elfogultságai láttán sem tudom a fejemet elfordítani. Nagyon sajnálom. (*Világló...* II. 596.)

Ez a befejezés elárulja, hogy Nádas Péter önéletrajzi szövege: szenvedés-történet. A „kettős kivérzés” valójában teológiai utalás, megfejtése éppoly sokrétű, mint egyszerűsége. Itt ismét visszautalok Kafkára és az identitás kérdésére. A zsidó szenvedésre nincs megváltás, Ahasvérus örök vándorlásra ítéltetett.

„Talán nem is létezik a zsidó önazonossága – írta az algériai zsidó Jacques Derrida. – A zsidó csak egy más elnevezése annak a lehetetlenségnek, hogy valaki önmaga legyen.” Vagy még tovább Derridánál: „A zsidó tudat valójában a boldogtalan tudat.” (Derrida, Jacques, „Edmond Jabès és a könyv kérdése” [„Edmond Jabès et la Question du Livre.”] In: *Critique*, 1964 fevrier, 99–116. Magyarul: *Athenaeum*, 1995, II. 4. 133–144.)

A zsidósághoz fűződő különös és kételkedő viszony számos modern íróat foglalkoztatott. Találomra még egy párhuzam Arthur Millerrel. Kivált azért, mert Miller alakjaiban, például Willy Lomanban álöltöztetű zsidót szimatoltak, aki amerikaiak öltözött, de a ruha mögött mindene zsidó volt, a gesztusrendszere, az érzelmi világa.

Ez persze rágalom, de ez nem akadályozta meg a sajtót, hogy leginkább zsidóságról faggassák Millert. „Nem, nem nevelkedtem zsidó szellemben, de azt hiszem, ha a szellemet nem is, egy bizonyos gondolkodásmódot azért mindenképpen magamba szívtam. Hogy az élet tragikus, de a világnak mennie kell tovább: az egyik a másiknak feltétele.” (*Drámatró, színház, társadalom*, Budapest, Magyar Közművelés, 1978. 274.)

Röviden válaszolva Nádas Péter úgynevezett „zsidóságára”, ez legfeljebb az egyik világló részlet, talán valaminő szellem, ahogyan Jorge Luis Borgesnél, vagy éppenséggel a katolikus James Joyce-nál. Ha van zsidó szellem, akkor az minden jelentős alkotónál más-más forrásból tört fel. A szakirodalom ezt úgy magyarázza, hogy manapság már ráébredhettünk, hogy „a kiegyensúlyozott elvilágiasodott zsidó identitás sohasem volt más, mint illúzió.” (Dan Miron, „From Continuity to Contiguity”, in: *Jewish Literatures and Culture*, Providence R. I. 2008, 13–15.)

Nem szívesen lovagolok Nádas és a zsidóság viszonyán, ha van ilyen. Kivált azért, mert a magyar irodalmi kánonképzésben a „zsidó” fosztóképző

gyanánt viselkedik. A „zsidó” származás vagy identitás kizárja a művészet-fogalom olyan kétes kritériumát, mint az eredetiség vagy az őstehetség. Nehezen feledhető, hogyan lihegett Hatvany Lajos vagy Ignó Pál Sértő Kálmán vagy Sinka István nyomában.

Nádas legfeljebb „nem zsidó zsidó”, messze a valástól, elszakadva a nagyanyák szellemétől. Azzal mégsem vádolható, hogy titokban zsidó, hogy a nyelvén, a mozdulatain, a „hozzaállásában” zsidó.

Ámosz Oz (és Fania Oz-Salzberger) érdekes könyve, a *Zsidók és szavak* túlságosan tágra nyitja a zsidóság körét, mintha az is zsidó lenne, ami nem zsidó. Van ebben a műben mégis egy-két megfontolandó, bár túlzottan általánosító megjegyzés.

Szemben az Ábrahám–Izsák legendával, a modernítésben a fiúk törnek az apákra. Van, vagy feltételezhető egy „belső” zsidó, aki „mindig az őseivel fog társalogni (vagy kiabálni), a szüleitől a pátriárkáig, vagy azokkal a szövegekkel viaskodik, amelyeket ősei állítottak elő, vagy az eszmékkel, amelyeket az ősök hirdettek”

Vonatkozik ez Nádasra? Sokakra vonatkozik, nagy általánosságban, de mégis feltételezhető, hogy lehetnek itt érintők és paralelek. Ahogyan Nádas leszámol a szülők munkásmozgalmi illúzióival, ahogyan utána megy Le Vernet táborának történetesen Aranyossi, Rajk, Bruno Frei nyomán, abban van egy előretörő nyugtalanság. Nádas az illúziót vesztett múltkutató, igazsága nincs más, mint a tagadás.

Csak még egyszer vissza a zsidókérdéshez. Ez utóbbinak maradandóan nagy jelentősége van. A mai antiszemitizmus – már ami reánk tartozik – Európa rossz lelkiismerete. Amíg a kemencék füstjének emlékezete él, a gyilkosságot és a közönyt senki se bocsájtja meg önmagának. Az emlékezetet a lelkiismeret fűti, ez alkalmanként a pokol tüze.

A megváltás abból az ösztönből lehetséges, ami Nádasban működik. A jelentések, a fogalmak értelmének revíziójából.

TITKOSÍRÁS

Nádas mondatainak nyelvi elemzését többen megkísérelték. De talán nem figyeltek arra, hogy miért is szerepel a gyermekkor olyan hangsúllyal a teljes életműben. A gyermek számára a szavak amolyan monádok, melyeknek ablakát be kell törni. A *Világló részletek* olvasási örömeinek egyik forrása a fogalmi elsajátítás műveletének leírása. Egy fogalom megértésével a gyermek szavanként veszi el naivitását, lépésként fedezi fel a hangalak és a tartalom különbségét (jelölő és jelölt az irodalomtörténeti zsar-

gonban). A felnőtt már érteni véli, amit mondunk, a gyermek még élvezi, ha nem is érti a mondatok csilingelését.

A nyelv, a nyelv! Ezt úgy mondom, mint Joseph Conrad elbeszélésének végén: The horror, the horror! A rémület. A nagy író akkor születik, amikor meghódítja a saját nyelvét. Nádas Péter szép magyarsággal ír, de az írói nyelve ama össz-nyelvi galaxis része, amelyről egykoron Walter Benjamin beszélt: a nemzeti nyelvek összessége teszi a tiszta nyelvet. (Benjamin, Walter „A műfordító feladata”, in: *Angelus Novus*, Bp. Magyar Helikon, 1980. 75–77.)

Valóságos megfontolás-e a „tiszta nyelv”? Nem tudom. Megkockáztatom mégis, Nádas Péter szövegének elemzése nyomán, hogy a dísztelen kifejezés, a metaforákat mellőző elbeszélő hang az európai közös nyelven szólaltatja meg mondandóját. Szomorj Dezső és Füst Milán szecessziója után itt van, íme, a karteziánus nyelv. A próza. A lassú léptű, kemény, kérlelhetetlen, önmaga billenéseit korrigáló beszéd. Esterházyval az irónia, Nádassal az analitikus leírás követelt helyet a lírai önsajnálát korszakai után.

A fogalmak felfedezése, a hang és az értelem összehangolása, a mondat megértése: maga az ébredés, a kamaszkor diadala. Ez is zsidó dolog? Ámosz Oz ezt állítja, holott nem biztos, hogy igaz. Az ilyen kijelentéseket a Nádas értelmében karteziánus gondolkodó csak kételkedéssel fogadhatja. Mégis, a rész-igazság kedvéért, a gőg leleplezéséért, a meghaladás kedvéért ide idézem:

„A zsidókban mélyen gyökerezik a hit a szavak valóságot teremtő és a valóságot újjáteremtő képességében, amelyet időnként az ima működtet, de legalább ilyen gyakran az érvelő igazságkeresés.” (Ámos Oz – Fania Oz-Sulzberger, *Zsidók és szavak*, Budapest, Európa, 2017, 76–77.)

Ez még igaz is lehet, azzal a megkötéssel, hogy a szavakba vetett hitben osztoznak tán a pápuák is.

Nádasról egyébként a filológusok ópiumevőkke változnak. Nádas és a zsidóság? Szegény, korán elhunyt Balassa Péter (a fő ítézés) mély kereszténységet vélt felfedezni az egyik Nádas könyvben. Az akkor még fiatalnak mondható Radnóti Sándor, a legjobbak egyike így szólott egy Írószövetségi vitán: „Nádas Péter magyar nyelven, a magyar kultúrában, számunkra, magyarok számára egy német regényt írt.” (idézi Balassa Péter, *Nádas Péter*, Pozsony Kalligram, 1997, 235.) A merész kijelentést Radnóti arra alapozta, hogy a közép-európai kul-

túra kvintesszenciáját a német kultúra foglalja össze, így nem csodálható, ha egy német terephez és filozófiához köthető regény éppenséggel német.

Nem szívesen emlékeztetek senki Eckhardt Sándornak a francia szellemről írott értékezésére, mely a gall szellemmel kötött csodás magyar szövetségről szólt. Arra se emlékeztetnék, micsoda vihar dúlt Füst Milánban, amikor Fülep Lajos jiddis regénynek nevezte a *Feleségem történetét*.

Mentségére Radnóti Sándornak (aki nem szorul mentségre), hogy kiszállt a ködevők, dekonstruktorok és más egyéb zsarnokok követői közül, és a *Világló részletekről* értő kritikát közölt. („Szilénoszi emlékiratok”, *Jelenkor*, 2017. 60. évf. 7–8. szám. 885.)

A Nádas-értelmezések dzsungelébe talán befér egy tétova feltételezés az önéletrajz belső formájáról, a kor titkosírásának hatásáról. Szövegét, amiképpen számos korábbi nagy mű első vázlatát, a szerző eldobta, kihúzta, megsemmisítette, átírta. Nádas erről Thomas Mann nyomán beszél is egy helyütt.

A mű történelmi kontextusát tekintve a kényszeres és kényszerített átírás alapmátrixa a börtönökben újra és újra íratott életrajzokat idézi. És hol volt ekkor és ekkor? És mit csinált a csöszkunyhóban? A tárgyi emlékek megsemmisültek: a koncentrációs tábor helyét benőtte a fű. A mániákus precizitásnak azért születhetett kényszere, mert a múltat eltörölték, nincsenek tanúk. Aranyossi Magdának, Nádas nagynénjének több önéletrajza volt. Az egyiket a nyilvánosságnak írta-szépítette, a többi amolyan titkos napló lehetett, melybe igazmondás is kerülhetett. Markos György – a felső kapcsolat – életrajza megannyi javítás és átírás után kerülhetett napvilágra.

Nádas azért eredt a családi és történelmi dokumentumok nyomába, mert itt minden egyes „faktum” egyben „faktoid” is lehetett: a Margit körüti fegyház, Sopronkőhida, Le Vernet, a párizsi magyar követség igaz története talán soha sem tisztázható már – nincsenek emlékezések, csak önvédelmi emléktörödékek, hamisított vagy bedarált iratok.

Ó, persze, az emlékek világítanak, ám olykor a tanúk önértékének hamis fényében. Évtizedes történelmi hazugságokban telt el a szerző élete, a „kettős kivézés”-ben.

A *Világló részletek* igazoló jelentés, hogyan kereste önmagát a történelem romjai között egy elveszett lélek.

